

Ungváry Krisztián

Zárás helyett

Ismételten csak köszönetet mondhatok recenzensemnek. Erre több okom is van. Elsősorban az, hogy ilyen vitákra sajnálatosan ritkán kerül sor, pedig véleményem szerint ezek sokat segíthetnek abban, hogy a vitatkozó felek saját – általában a vita után is eltérő – álláspontjukat pontosabban fogalmazhassák meg. Bódy írása kifejezetten ebbe az irányba hat, hiszen nem untatja itt az olvasót olyan észrevételekkel, amelyek munkám koncepcióját egyáltalán nem érintik és csak apróbb tárgyi tévedésekre koncentrálnak.

Recenzensem korábbi írásában is szóvá tette, hogy reflektálatlanul használom Erdei kettőstársadalom-modelljét, mivel szerinte egyáltalán nem magától értetődő, hogy ezt kellene használnom. Készséggel elismerem azon felvetését, hogy Erdei elmélete csupán egy koncepció – az egyik „lehetséges más társadalomképek mellett” –, azonban az a véleményem, hogy Bódy ezen a ponton olyasmit kér számon rajtam, ami nem tartozott vizsgálatom tárgyához. Több oka is van annak, hogy ezt gondolom.

Egyrészt az, hogy ennek a kötetnek nem az volt a célja, hogy társadalomtörténeti elméleti konstrukciót dolgozzon ki (ez egy másik – recenzensem szívéhez bizonyára közelebb álló – könyv lehetne), hanem az, hogy a címében megfogalmazott három témakört (diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus) úgy dolgozza fel, hogy az társadalomtörténeti szempontból is elhelyezhető legyen.

Biztos, hogy mondanivalóm sérülhetett volna attól, ha nem kellően reflektáltan használtam volna egy konstrukciót. Recenzensem igen sok ellenvetést tett művemmel kapcsolatban, de érvelése során azt nem mutatta ki, hogy az általam bemutatott folyamatokra hol lett volna épp az említett kettőstársadalom-elmélet annyira torzító hatással, hogy az használhatatlanná tenné munkámat. Ráadásul értelmezési keretként nem is használhattam Erdei koncepcióját, már csak azért sem, mert munkámból a „marxi teleológia” reményeim szerint teljességgel hiányzik.¹ Egy Erdei-szöveget használtam forrásnak: 1943-as balatonszárszói beszédét. Ebben még ő is összemosta az antikapitalista mondanivalót az antiszemitizmussal, hiszen a zsidótörvényeket önmagukban hasznosnak tartotta, mondván, hogy azok előkészítik a permanens forradalmat. Ezek után engem azzal szembeítteni, hogy én kritikátlanul átvettem bármit is Erdeitől, meglehetősen furcsa vállalkozás.

Nem állja meg a helyét az a megjegyzése, hogy én válaszomban saját könyvemmel vitatkozom, amikor azt állítom, hogy annak célja „a tettesek motivációjának” bemutatása, míg a kötetemben az is szerepel, hogy társadalomtörténeti magya-

¹ Ha valamit használtam ebben a kérdésben, az Karády Viktor koncepciója volt, ami azonban Erdeiével nem azonos. Természetesen lehet ezt is vitatni, de akkor ezt kell kimondani, és nem Erdeire hivatkozni.

rázatot kívánok találni a magyar antiszemita politikára. Önmagában a két állítás ugyanis egyáltalán nem zárja ki egymást, és én sehol sem állítottam bármelyik kizárólagosságát. Ugyanez a gondom az „úri” = gentry, illetve keresztény középosztály kapcsán, amikor recenziómban fogalmi tisztázatlanságot vél felfedezni csupán azért, mert egy félmondatban részletesebb magyarázkodás nélkül a kettőt együtt említetem. Holott a helyzet szerintem egyértelmű. Az egyik a másik részhalmaza. Attól, hogy minden gentry a keresztény középosztály része, még nem mindenki gentry, aki utóbbiba tartozik. Ennek ellenkezőjét kötetem sehol sem állítja.

Recenziómban megismétli a véleményét, hogy én reflektálatlan adatokkal együtt sokszor problematikus kontextusokat is átveszek különböző szerzőktől. Meg kell ismételnem azt az ellenvetésemet, hogy erre korábbi terjedelmes recenziója sem hozott meggyőző példákat. Érdekesebb lett volna, ha arra kapok recenziómtól választ, hogyan lehet az, hogy az elfogult antiszemita szerzők adatai lényegében azonosak a megbízhatónak tekintett személyek adataival? Emellett fontosnak tartom leszögezni, hogy elemzésemben én a negatív példának tekintett Bikkal és Ulain adatait csakis kiegészítő jelleggel használtam. Állításaim lényegi részét mindig a szakirodalom által kanonizált személyekre (Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos) építettem, akikről egyébként – és ez egy szép csavar a történetben – épp én mutattam ki először, hogy ők is sokszor mennyire antiszemita értelemben használták ezeket, hogyan manipulálták adatsoraikat annak érdekében, hogy azok antiszemita koncepciónak legyenek alárendelhetőek. Vagyis éppen az állítólag átszivárgó kontextusokat „lepleztem le”, amikor rámutattam például arra, hogy az általuk sugallt „át nem eresztő réteg” (azaz a zsidóság) a középosztály és a szegények között csupán fikció, mivel a zsidóság természetes szaporodásának rendkívül alacsony mértéke, valamint a középosztály bővülése miatt nem lehet arról beszélni, hogy a polgárosodást a zsidóság lehetetlenítené el.²

Bódy ismét szememre hányja, hogy használtam a Kovács adataira alapozott táblázatot, amely a *Sárkány* című folyóiratban jelent meg annak illusztrálására, hogy a középosztályon belül a „törzsökös magyarság” kisebbséget alkot. Ha jól értem, akkor szerinte még az sem állítható, hogy a táblázat adatainak racionális magja lenne. Azonban az a helyzet, hogy a táblázat adatai, ha azt valaki például összeveti Szakály Sándornak a magyar katonai elitről készített feldolgozásával (amelyet tudtommal osztatlan elismerés övez mind a mai napig), teljes megerősítést nyernek. A 414 személyből 116 (28%) esetben mindkét szülő német nevű, 41 (10%) esetben az apa, 69 (16%) esetben pedig az anya családneve német.³ Ez természetesen semmit sem árul el az érintettek önazonosságáról,⁴ de nem is

² Világosabb pillanataiban ezt Kovács Alajos el is ismerte, mint ahogyan erre könyvemben utalok is. Matolcsy Mátyás sajnos nem.

³ Szakály Sándor 2003: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár*. Ister, Budapest. A statisztikában azokat az eseteket, ahol az anya vagy az apa családneve nem volt megállapítható, természetesen nem szerepeltettem.

⁴ Azt más forrásokból kimerítően tudhatjuk, hogy ezek a német asszimilánsok sokszor radikális magyar nacionalistákká váltak, arról viszont még egy adatot sem publikált senki, hogy közülük akár csak egy személy is magát a német érdekek képviselőjeként definiálta volna.

ez a kérdés, hanem származásuk – amire viszont a családnév ebben a korszakban még elég pontos fogódzót ad.

Bódy szerint a társadalomtörténeti háttér nem mutatható be anélkül, hogy ne elemeznénk az identitások képződését és az ezzel kapcsolatos kategóriák konstrukcióját: „Történetírói szempontból is gyümölcöző, ha tiszteletben tartva az egykori emberek életvilágát, nem minősítjük őket egyszerűen zsidónak, svábnak, vagy éppen német asszimilánsnak, hanem rekonstruáljuk valódi önértelmezésük folyamatát.” Ezzel teljesen egyetértenék, ha arról lenne szó, hogy valaki a német vagy zsidó középosztály asszimilációs modelljeinek bemutatásával kívánna foglalkozni. Munkám azonban nem erről szólt, sem címében, sem másutt nem ígért ilyen tartalmat. A közérthetőség érdekében ettől függetlenül helyenként teszek utalásokat arra, hogy az asszimilációs kísérletek milyen kényszerpályákon mozogtak.⁵ Az erre vonatkozó szakirodalom egy részére is utalok. Azt viszont egyáltalán nem értem, miért kellene a „nagy csoportok kollektivista felfogásáról” lemondva csupán „egyedi folyamatokra irányítani a társadalomtörténeti elemzést”? Ha ezt tennénk, azzal azt jelentenénk ki, hogy a mikrotörténetírás az egyedül üdvözítő út. Ehhez képest azonban a prozopográfia, azaz bizonyos csoportok kollektív ismertetőjegyeinek leírása bevett társadalomtörténeti módszer, amelyet Kubinyi András, Mályusz Elemér vagy Bónis György már évtizedekkel ezelőtt is folytatott, sőt Kubinyi ezzel kapcsolatos nézeteit annyira fontosnak tartotta, hogy a *Korall*ban megjelent interjúban is utalt rá.⁶

Recenzensem annak bizonyítására, hogy a társadalomképek elemzésének szerrinte vélt elmaradása milyen hibákhoz vezethet, beszédes példát hoz: a numerus clausus törvény azon állítása, amely szerint a diplomás munkanélküliség, illetve az elcsatolt területekről beáramló értelmiségiek miatt volt szükség az intézkedésre, téves, mert ahogyan azt Kovács M. Mária is megállapítja, a zárt számokat alig tudták feltölteni jelentkezőkkel. Ezzel a példával több bajom is van.

Egyrészt az, hogy magam is ugyanazt írom erről, mint Kovács M. Mária. Kiemelem, hogy az intézkedésben korántsem csak effajta „racionális” szempontok játszottak szerepet. A következményeket pedig végképp nem hallgatom el: könyvem 170. oldalán épp társadalomtörténeti szempontból elemzem azt a szituációt, amit a törvény okozott azzal, hogy az elégséges teljesítményű „keresztényt” a kiváló zsidó származású mellé ültette. Szó sem lehet tehát arról, hogy én azt sugallnám, mintha a numerus clausus funkcionális szempontból kiválóan működő intézkedés lett volna. Épp ellenkezőleg!

Egyébként a Bódy által említett példa egyáltalán nem jelent ellentmondást, mivel a numerus clausus célja nemcsak az értelmiségi munkanélküliség meg-

⁵ Például amikor a zsidó- és németellenesség összefonódását említem, vagy a hidasi elnémult harangok kapcsán a népiek között kialakuló hisztériát tárgyalom. Azt is megírom, hogy a „keresztény kurzus” meghatározó személyiségei között rendkívül nagy arányban voltak asszimilálódott magyarországi németek, akik egyébként a németekkel minden közösséget megtagadtak és a magyar nacionalizmus fő hordozóivá váltak.

⁶ Kubinyi András 2005: Miért lettem a középkor kutatója? *Korall* (6.) 21–22. 218–244.

szüntetése volt, hanem – mint ahogyan azt több helyen kiemelem – a zsidóság visszaszorítása is, és ezt a célt a törvény középtávon el is érte.

Bódy szerint nem kínálok magyarázatot arra, hogy miért valósulnak meg adott időpontban egyes antiszemita igények és miért maradnak el mások, mert nem elemzem a sokszereplős tényleges politikai folyamatokat. Ehhez képest könyvemben mindig „mozgástér és kényszerpálya” koordinátaiban írok ezekről a kérdésekről. Külön fejezetek szólnak arról, hogy Bethlen hogyan futtatott zátonyra bizonyos törekvéseket. Külön elemzés tárgyát képezi az is, hogy milyen nem antiszemita kezelési recepteket talált a mindenkori kormányzat a szociális problémákra, hogy mi volt ebben a Felsőház és Horthy szerepe. Végül az egész kérdéskör Imrédyvel nyer bemutatást, aki először formálisan egyáltalán nem antiszemita tartalmú, de intenciójában mégis antiszemita intézkedéscsomaggal végrehajtja Magyarország egyetlen komoly és sikeres államháztartási reformját (Győri program).

Annak bizonyítására, hogy könyvemből több interpretáció is kiolvasható (mert központi témámmal kapcsolatban „ingadozom”), Bódy azt hozza fel, hogy egyik recenzensem szerint az a véleményem, hogy az 1920-as numerus clausus és az 1938-tól meginduló antiszemita törvényhozás között nincsen „egyenes út”, míg ezzel szemben másik recenzensem azt emeli ki, hogy ez a kettő alapvetően ugyanannak az antiszemita politikának a terméke. Nézetem szerint a két állítás nem mond ellent egymásnak. Az első állítás arra utal, hogy nem volt szükség-szerű, hogy Magyarország 1938-ban oda érkezen, ahová érkezett, mivel számos más lehetőség is kódolva volt a rendszerben. A másik állítás pedig arra utal, hogy az 1920-as és az 1938-as intézkedések egymással rokonok, de nem tesz semmilyen megállapítást arra vonatkozóan, hogy mi történt 1920 és 1938 között! Pedig erről könyvem nem egy fejezete szól, hiszen épp az volt a célom, hogy bemutassam: a rendszerben számos lehetőség rejlett, és politikusain múlott, hogy ezekből milyen utakat választ. Bethlen egyértelműen letette voksát a nyílt zsidóellenes intézkedések ellen, Gömbös szíve szerint ezeket bevezette volna, de ezt politikailag nyíltan nem tehette meg, és átalakítási terveibe rövid távon belebukott, azonban Imrédy sokkal professzionálisabban megfogalmazott és először rejtetten antiszemita intézkedéscsomagját a rendszer ellenerői már nem tudták leszerelni.

Egy dolgot készséggel elismerek: a kötetben részletesebben tárgyalnom kellett volna, hogy az általam nyújtott interpretáció hogyan illeszkedik az intencionalista, illetve funkcionalista magyarázatokhoz, illetve hogyan kívánja meghaladni azokat. Mentségemre szolgáljon, hogy Magyarországon ez az értelmezési keret is majdnem ismeretlen (sajnos), és én nem elméleti munkát kívántam írni. Többek között az is volt a célom, hogy a történelem iránt komolyabb érdeklődést mutató olvasónak legyen hová fordulnia, ha arról kíván többet megtudni, milyen tartalmak lehetnek egy Horthy-utcaelnevezés vagy egy német megszállást megörökítő emlékmű mögött. Nem tagadom tehát emlékezetpolitikai intenciómat, azt viszont tagadom, hogy egy ilyen intenciótól az is elvárható, hogy „csak” liberális, konzervatív vagy baloldali alapon álljon.

Ami egyébként a historiográfiai kérdések tárgyalásának rövidegét illeti, ott lehet, hogy eddig tévedésben voltam. Azt hittem ugyanis, hogy sokkal hitelesebb, ha nem én próbálom megírni, hogy munkámat pontosan hogyan is helyezze el az olvasó az intencionalista és a funkcionalista iskola termékei között. Ehhez előszavamban adok ugyan támpontokat, de szerintem ez a recenzens feladata lenne (esetünkben lett volna, mivel erről Bódynál nem olvastam). Götz Aly és Christian Gerlach a holokauszt talán legismertebb innovatív német kutatói. Ha már eddig nem tettem teljesen nyilvánvalóvá,⁷ akkor most tartozom azzal, hogy bevalljam: munkám az ő szemléletükre épült.

Bódy kritikával illette jelzőim használatát, anélkül azonban, hogy csak egy esetet elemzett volna, amikor az adott kifejezés túlzásnak minősíthető. Teleki kapcsán bárki visszanezheti, amit írtam – meglepne, ha akár egy esetben is túl erős lett volna az a jelző, amelyet használtam. Ablonczy Balázs ugyan jóval kevesebb jelzőt használ, de Teleki bizonyos gondolatait ő is az „abszurdum” kifejezéssel illeti.⁸

A népi írók esetében elismerem, sokszor túlzásnak tűnhet az a szigorúság, amellyel az ő álláspontjukat bemutatom. Itt azonban mentségemre kell felhoznom, hogy szemben például a nyilasokkal, akiket máig bünbaknak használ a magyar politika, a népiek kiemelt helyzetet élveznek. A népi írók működése sokrétű, és nem redukálható rasszizmusra illetve antiszemitizmusra. Számos képviselőjük azonban nem volt mentes ettől. Általam is kritizált gondolataik Csurka István halálától függetlenül szinte változtatás nélkül vannak jelen a magyar közgondolkodás fősodrában – ehhez elég, ha valaki elmegy az Új Színházba, vagy kinyitja a *Demokratát*, a *Magyar Hírlapot*, vagy megnézi az Echo TV adásait. Prominenseik dotálására az állam jelenleg nem kevesebb mint 250 millió forintot fordít, amennyiben külön „Rendszerváltás-történeti Kutató Intézetet” gründolt Bíró Zoltánnak, aki sajátos harmadikutas nézeteit 2013. december 10-én nemzetközi közönség előtt is előadhatta. A népi íróknak tagadhatatlan és komoly érdemeik vannak, és erről azt hiszem, meglehetősen sokat tudunk, hiszen ők ma is a nemzeti kánon részei. Ezzel szemben azok az eltévelyedések, amelyek közvetlenül tevékenységükkel függnek össze, kevésbé feltártak, holott a mai emlékezetpolitikát mélyen áthatják.⁹ Ebből adódóan úgy gondolom, hogy a népi írók ezen oldalát (tisztelet a kivételnek) nagyobb reflektorfénybe kell állítani.

Bódy azon felvetését, hogy elszakadok a történeti elemzéstől, mert közvetlen politikai ítélezést viszek bele munkámba, naivitásnak tartom. Értékválasztástól mentes történetírás ugyanis nincsen, mert a történész már azzal is érté-

⁷ Götz Aly az egyik legtöbbet idézett német szerző könyvében.

⁸ Ablonczy Balázs 2005: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 405.

⁹ Példa erre a Magyar Rádió 2013. december 26-án sugárzott *Életmentő történetek* című műsora, amelyben a hálátlan zsidók szembeállítására szerepelt az őket tömegesen mentő keresztények önzetlenségével. A szöveg lényegében annak a meglehetősen szerencsétlen diskurzusnak a felújítása volt, amit Németh László, Sinka István és társaik 1945 után a nemzeti felelősség kérdéséről egymás között folytattak. Mindez emellett bizonyos szempontból a hírhedt Shylock-metaphora továbbgondolásának is tekinthető. Részletekre lásd Standeisky Éva 2005: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet, Budapest.

kel, hogy milyen forrásokat szólaltat meg és milyeneket nem. Utolsó kérdésére, amelyben hiányolja, hogy nem reflektáltam arra, hogy miként lehet elemzésem eredményeit átemelni a korszak emlékezetpolitikai műveletébe, nehezen tudok válaszolni, mert az előbb említettek miatt szerintem egy történelmi szakmunka minden további nélkül alkalmas emlékezetpolitikai állásfoglalások alátámasztására is.¹⁰ Hogy egy példát adjak erre: Romsics Ignácnak *A magyar birodalmi gondolat* címmel tartott akadémiai székfoglalója¹¹ minden gyanú feletti történelmi szakmunka. Ennek ellenére még a jelzőkkel rendkívül takarékosan bánó szerző sem állja meg, hogy bizonyos jelenségeket ne „megalomán paranoia” vagy „történelmi dilettantizmus” kifejezésekkel illessen. Ráadásul gondolatait egyértelmű aktuálpolitikai üzenettel zárja: „A rendszerváltással ismét új helyzet állt elő. Bár az elmúlt években több 1945 után eltemetett avítt, sőt ordas eszméről kiderült, hogy valójában csak tetszhalottak voltak, s koporsójukból kikelve ma ismét itt kísértének közöttünk, a birodalmi gondolat *redivivusa* napjainkig nem következett be. Mindannyiunk felelőssége, hogy ne is következzenek!” Egy Horthy-korszakkal foglalkozó kötet kapcsán ehhez nem tudok mit hozzátenni.

¹⁰ Hogy saját példát is adjak erre, *Budapest ostroma* címmel megjelent PhD-disszertációm egyszerre lehetett történelmi szakmunka és rendszeres aktuálpolitikai hivatkozási alap a legkülönbözőbb politikai erők számára. Az I. kerület polgármesterétől egészen Novák Elődig terjedt azok sora, akik ezt a munkát különböző kontextusokban ugyan, de emlékezetpolitikai rendezvényeken megemlégtették vagy hosszasan idézték.

¹¹ Legutóbb megjelent: *Mozgó Világ Online* 2012. augusztus. <http://mozgovilag.com/?p=5769> – utolsó letöltés: 2013. január 10.